

جایگاه اصل «هویت» در تبیین مفهوم «محلّه اسلامی»

چکیده

تبیین ویژگی‌های محل سکونت مطلوب برای مسلمانان از مهم‌ترین موضوعات حوزه مطالعات «شهر اسلامی» است. کمبود منابع مکتوب و نیاز به توسعه مبانی نظری در این حوزه، همچنان انجام چنین پژوهش‌هایی را ضروری می‌سازد. این پژوهش از نظر هدف، جزو پژوهش‌های بنیادی است. ابزار مطالعه اسنادی برای بررسی متون و تدقیق محتوای مطالب، و روش تجزیه و تحلیل کیفی با استفاده از استنتاج عقلی، جهت دستیابی به نتایج تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است. در بخش چارچوب نظری، پس از بررسی مباحث «هویت»، ارتباط «جهان‌بینی» و «فرهنگ» با هویت و «هویت دینی»، «محلّه اسلامی» به مثابه «مکان» ایجادکننده «هویت اسلامی» و اثرپذیر از آن تعریف می‌گردد. در بخش یافته‌های تحقیق، اصول «محلّه اسلامی» با استفاده از چارچوب مفهوم «مکان» که شامل بخش‌های «فرم، فعالیت و معنی» و ابعاد «کالبدی، عملکردی و ادراکی-شناختی» است، تبیین می‌شود. مبنا قرار دادن مفهوم «هویت»، اصول «عبودیت، معنویت‌گرایی، کمال‌گرایی» (سطح معنا)، اصول «حرمت‌گرایی، اصالت‌گرایی، اجتماع‌گرایی، محبت‌محوری، خدمت‌گرایی، همسایه‌گرایی» (سطح عملکرد)، و اصول «زمینه‌گرایی، آبادانی، پاکیزگی و طهارت» (سطح فرم)، و صفات و تجلیات ناشی از آن‌ها را برای «محلّه اسلامی» تعریف می‌نماید. در بخش نتیجه‌گیری، روابط میان مفاهیم زمینه‌ساز شکل‌گیری «محلّه اسلامی»، جایگاه اصل «هویت» و نحوه تأثیرگذاری آن در استنتاج «اصول و صفات محلّه اسلامی» تعریف شده است.

اهداف پژوهش:

۱. تعریف مفهوم «محلّه اسلامی» به مثابه «مکان» ایجادکننده «هویت اسلامی» و اثرپذیر از آن.
۲. تبیین جایگاه اصل «هویت» و نحوه اثرگذاری آن بر تبیین اصول و صفات «محلّه اسلامی».

سؤالات پژوهش:

۱. بر مبنای «جهان‌بینی توحیدی»، اصل «هویت» چگونه قابل تعریف خواهد بود؟
۲. هویت اسلامی چه جایگاهی در تعریف مفهوم «محلّه اسلامی» دارد؟

کلیدواژه‌ها: شهر اسلامی، محلّه اسلامی، هویت، مکان.

مقدمه

توسعه مکتوبات علمی با تکیه بر تعالیم الهی، در سال‌های اخیر، در حوزه دانش «شهرسازی» و «معماری»، مورد توجه قرار گرفته و اندیشمندان در پی شرح و بسط مفهوم «شهر اسلامی» بوده‌اند؛ اما همچنان کمبود مبانی نظری در این حوزه مشهود است. از سوی دیگر، پیدایش مقیاس‌های جدید رشد شهری، هدف سیاست‌گذاری شهری در برنامه‌ریزی و مدیریت شهری را «محله»، به‌عنوان «کوچک‌ترین» و درعین حال «کامل‌ترین» جزء شهر، قرار داده است. رویکرد کلی این مطالعات آن است که نتیجه حل مشکلات و مسائل اجزاء شهر، حل معضلات فضاهای عمده‌ی شهری خواهد بود. یکی از حوزه‌هایی که در بسط مطالعات شهر اسلامی، نیازمند پژوهش است، تعریف مفهوم «محله اسلامی» است. این مفهوم می‌تواند بر پایه اصول چندگانه‌ای بنا شود که یکی از مهم‌ترین آن‌ها «اصل هویت» خواهد بود.

این پژوهش از نظر هدف، جزو پژوهش‌های بنیادی است. ابزار مطالعه اسنادی برای بررسی متون و محتوای مطالب بهره‌گیری شده و دستیابی به نتایج تحقیق با استفاده از روش تجزیه و تحلیل کیفی میسر شده است. این پژوهش در پی آن است که با مراجعه به متون و منابع مقدس دینی، رجوع به منابع دست اول و مطالعه منابع شهرسازی مربوطه، تحلیل و استنتاج، برای پرسش‌های فوق، پاسخ مناسبی ارائه نماید. در راستای پاسخ به سؤالات تحقیق، مبحث هویت و ارتباط آن با مکان، با محوریت جهان‌بینی توحیدی مورد بررسی خواهد بود. همچنین از آنجاکه محله اسلامی مکانی است که ایجادکننده هویت و اثرپذیر از آن است، ابعاد مفهوم مکان با بررسی و جمع‌بندی نظرات اندیشمندان این حوزه مورد مطالعه قرار می‌گیرد. سپس با مراجعه به متون دینی (آیات و روایات) و با استفاده از روش تحلیل منطقی مطالب و استنتاج عقلی، اصول «محله اسلامی» که مستخرج از مبنای «هویت» هستند، براساس چهارچوب مفهوم مکان، تدوین یافته و صفات و تجلیات ناشی از این اصول، تبیین می‌گردد. درنهایت، روابط منطقی موجود میان مفاهیم مرتبط با موضوع «محله اسلامی» و نحوه اثرگذاری مفهوم «هویت» در اصول و تجلیات «محله اسلامی»، بررسی و تبیین خواهد شد.

موضوع پژوهش حاضر در ارتباط میان مفاهیم «هویت» و «مکان» قابل تعریف است. در این حوزه، پژوهش‌های متعددی تاکنون به رشته تحریر درآمده است که آن‌ها را می‌توان در چند گروه تفکیک نمود:

گروه اول (هویت-شهر): مطالعاتی که به موضوع «هویت شهر» پرداخته و بر ارائه تعریفی روشن از «هویت» و آشنایی با کارکردهای آن در شهرسازی سعی داشته‌اند (نقی‌زاده ۱۳۹۳؛ بهزادفر، ۱۳۸۶؛ گیدنز، ۱۳۸۵؛ دانشپور، ۱۳۸۳).

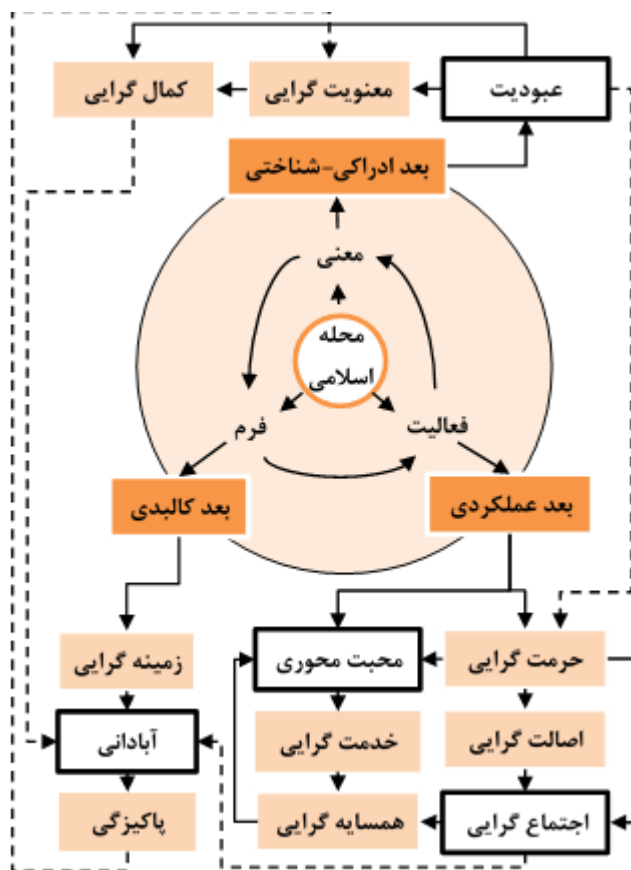
گروه دوم (هویت- مکان-معنی): منابعی که معیارهای کلیدی «هویت مکان» را مورد مطالعه قرار داده و ارتباط میان «معنی» و «هویت مکان» را بررسی کرده است. تبیین رابطه «معنی» و «هویت مکان» و یافتن نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها، تحلیل معیارهای کلیدی فرآیند شکل‌گیری هویت مکان، ارائه چارچوبی برای بررسی کاربردی «هویت مکان» از نتایج این پژوهش‌ها است (علی‌الحسابی و چرب‌گو، ۱۳۹۴؛ ارباب و همکاران، ۱۳۹۴؛ علی‌الحسابی و همکاران، ۱۳۹۵). گروه سوم (هویت-مکان-کالبد): مطالعاتی که از ارتباط «مکان، فضا و کالبد»، توجه به «مکان» به جای «زمان»، و

«حس مکان» سخن می‌گوید. بررسی هویت کالبدی شهر، مؤلفه‌های شناخت هویت شهر، عوامل احراز هویت حس مکان و تأکید بر نارسایی‌های تلقی زمان محور از «هویت»، از جمله موضوعات این پژوهش‌ها است (نصر، ۱۳۹۵؛ قاسمی اصفهانی، ۱۳۹۰؛ جوادی و همکاران، ۱۳۹۴؛ تقویان و زمانزاده دربان، ۱۳۹۶). گروه چهارم (هویت-مکان-فرهنگ): پژوهش‌هایی که موضوع آن‌ها بررسی ارتباط هویت مکانی با فرهنگ و سیاست و... است (حافظ نیا و فرجی، ۱۳۹۵). گرچه هرکدام از پژوهش‌های اشاره‌شده در پی آشکار ساختن بخشی از مباحث مرتبط با مفهوم «هویت» بوده است، اما همچنان پژوهش در ابعاد وسیع‌تری در این مقوله ضروری به نظر می‌رسد. به علاوه تعداد محدودی از پژوهش‌ها به طور مستقیم حول مفهوم «محلّه اسلامی» و نیز «هویت اسلامی» شکل گرفته است. مطالعه حاضر را شاید بتوان در گروه اول قرار داد؛ چراکه اصول مستخرج از اصل «هویت اسلامی» را به عنوان یکی از بنیان‌های نظری بر ساخت مفهوم «محلّه اسلامی» معرفی خواهد کرد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این دو پرسش شکل گرفته است که: اصل «هویت» بر مبنای «جهان‌بینی توحیدی»، چگونه تعریف می‌شود؟ و جایگاه «هویت اسلامی»، در تعریف مفهوم «محلّه اسلامی» چیست؟

انسان، خلیفه خداوند در زمین و مرکز ثقل عالم خلقت است. او از طریق اعمال عقاید، احکام و اخلاق وارده در جهان‌بینی توحیدی می‌تواند بر فرهنگ جامعه خویش تأثیرگذار باشد. جهان‌بینی و فرهنگ اسلامی زمینه‌ساز شکل‌گیری مکان یا به عبارت دیگر شهر و محلّه اسلامی هستند که دارای هویتی منحصر به فرد است. بدین ترتیب، محلّه اسلامی از جهان‌بینی و فرهنگ، هویت می‌یابد و بالعکس، هویتی که از مسیر جهان‌بینی و فرهنگ اسلامی اعتبار گرفته، می‌تواند محلّه را تحت تأثیر قرار دهد.

شکل ۴: روابط کلی مفاهیم مرتبط با محله اسلامی و جایگاه اصل «هویت»

در بخش «مفهوم مکان و ارتباط آن با مفهوم هویت» اشاره شد که مدل مفهومی مکان که در نظریات اغلب اندیشمندان به طور مشترک دیده می شود، دارای سه بعد «فرم، فعالیت و معنی» است که منجر به سه مؤلفه «کالبدی، عملکردی و ادراکی-شناختی» خواهد شد. اصول «محله اسلامی» مبتنی بر مفهوم «هویت»، نیز در سه بعد «فرم، عملکرد و معنا» قابل تدوین هستند.

این اصول و تجلیات از تطبیق مباحث وارده در متون دینی (آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت، با واژگان و منابع دانش شهرسازی، از طریق تحلیل و استنتاج عقلی، استخراج گردیده و در قسمت یافته های پژوهش در مورد آن ها توضیحاتی ارائه گردیده است.

می توان روابط میان مفاهیم زمینه ساز شکل گیری محله اسلامی، جایگاه اصل «هویت» و نحوه

تأثیرگذاری آن در استنتاج اصول و صفات محله اسلامی را به صورت (شکل ۴) تعریف کرد.

از آنجایی که در جهان بینی توحیدی، اصل توحید، آغاز و انجام اصول و مبانی اعتقادی است، در اصول محله اسلامی نیز آغازکننده و بالاترین سطح را اصول «عبودیت و معنویت گرایی و کمال گرایی» به خود اختصاص می دهد (سطح معنا).

در سطح عملکرد برای محله، اصول «حرمت گرایی، اصالت گرایی و اجتماع گرایی» (که از سطح معنا نتیجه می شوند) و در مرحله بعد، اصول «محبت محوری، خدمت گرایی و همسایه گرایی» قرار گرفته اند. اصول «زمینه گرایی، آبادانی، پاکیزگی و طهارت (ظاهری و باطنی)» سطح فرم را برای محله اسلامی شکل می دهند. البته این اصول اگرچه در پایین ترین سطح نمودار قرار گرفته اند، در ارتباط مستقیم با سطوح بالاتر هستند.

این اصول و تجلیات، «فرابعدها» و «فرامفاهیمی» برای انجام مطالعات و ارائه طرح های مختلف در مقیاس «محله»، برای محلات شهرهای اسلامی خواهند بود. در این نمودار، اصول عبودیت، اجتماع گرایی، محبت محوری و آبادانی از آنجاکه به نظر می رسد نسبت به سایر اصول در درجه اهمیت بیشتری قرار دارند با رنگ متفاوت نشان داده شده اند. روابط موجود میان اصول «محله اسلامی» نیز از مواردی است که در نمودار فوق مشخص گردیده است. به عنوان نمونه: اصل کمال گرایی از اصول عبودیت و معنویت گرایی قابل حصول است و همچنین بر اصل آبادانی مؤثر خواهد بود؛ یا

اصل اجتماع‌گرایی از حرمت‌گرایی و اصالت‌گرایی ناشی می‌شود و به اصولی مانند همسایه‌گرایی، محبت محوری و آبادانی منجر خواهد شد.

به علاقه‌مندان حوزه پژوهشی «شهر اسلامی» پیشنهاد می‌گردد که هرکدام از اصول و صفات ذکرشده برای محله‌ی اسلامی، زیرمجموعه‌ی مبنای «هویت» را، جهت شناسایی «مفاهیم، ابعاد، مؤلفه‌ها و معیارها»، به‌عنوان موضوع پژوهش‌های آتی مورد مطالعه و تحقیق قرار داده، نتایج پژوهش حاضر را توسعه دهند. مطالعه منابع و متون دینی و استخراج بنیان‌های نظری برای اندیشه‌ی «شهر اسلامی» از میان آن‌ها، می‌تواند افق‌های جدیدی را پیش روی محققان و اندیشمندان مسلمان بازگشایی نموده، شهرهای سرزمین‌های اسلامی را به دوران اوج و شکوه توجه به آرمان‌های ناب توحیدی برساند. روزگاری که در آن زمین پر از عدل و داد، همه سرزمین‌ها آباد و مردمان شاد باشند، آرمانی است برای مسلمانان که تا حد امکان شباهت محل زندگی خود را به آن بیش‌تر نمایند.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن عربی، محمد بن علی. (۱۳۸۷). فصوص الحکم. با ترجمه محمد خواجه‌وی. تهران: مولى.

امیرالمؤمنین. نهج‌البلاغه. تدوین توسط سید شریف رضی (۱۳۹۳). با ترجمه محمد دشتی. چاپ دوم. تهران: پیام عدالت.

ارباب، پارسا و همکاران. (۱۳۹۴). «تبیین معیارهای کلیدی فرآیند شکل‌گیری هویت مکان در توسعه شهری جدید (مطالعه موردی: منطقه ۲۲ تهران)»، هنرهای زیبا، ۲۰(۴)، ۵-۲۰.

بهبادفر، مصطفی. (۱۳۸۶). هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران). تهران: نشر شهر.

پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۰). سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین توسط غلامحسین معماریان. تهران: پژوهنده.

تقویان، ناصرالدین علی. (۱۳۹۶). «هویت: میراثی از گذشته یا انتخابی برای آینده؟»، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۹(۳)، ۱۱۱-۱۲۳.

جوادی، مهسا و همکاران. (۱۳۹۴). «درآمدی بر مفهوم هویت محیط انسان‌ساخت به‌وسیله مؤلفه‌های مکان، فضا و کالبد، مدیریت شهری، ۴۱(۴)، ۱۳۹-۱۶۰.

حافظ‌نیا، محمدرضا؛ فرجی، محمدرضا. (۱۳۹۵). «بی‌هویتی مکانی و ناکامی جنبش‌های سیاسی، مطالعه موردی: حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین پس از تخریب میدان لولو»، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۲(۲)، ۱-۲۳.

حمزه‌نژاد، مهدی و همکاران. (۱۳۹۹). «بررسی امکان تفسیر و گونه‌شناسی شهرهای ایرانی-اسلامی براساس نظریه روح مکان شولتز، تعریف روح مکان شهرهای ایرانی-اسلامی و جست‌وجوی آرمان‌شهر ایرانی»، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، (۱)۵، ۲۱-۱.

خاکسار، ندا و همکاران. (۱۳۹۹). «بازشناسی عوامل سازنده سلسله‌مراتب نوری در فضای معماری ایرانی-اسلامی»، فصلنامه علمی-پژوهشی نقش جهان، (۴)۱۰، ۲۷۷-۲۸۶.

حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۲). از شار تا شهر، چاپ چهارم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

الحرّ العاملی، محمد بن الحسن بن علی بن الحسین. (۱۴۰۲هـ/۱۹۸۲م). الجواهر السنیّه فی الاحادیث القدسیّه. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۱). شرح دعای سحر (ترجمه فارسی)، چاپ سوم. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

دهنوی، حسین. (۱۳۸۹). نسیم مهر، پرسش و پاسخ تربیت کودک و نوجوان، چاپ چهاردهم. قم: خادم الرضا علیه‌السلام.

دانشپور، سید عبدالهادی. (۱۳۸۳). «درآمدی بر مفهوم و کارکرد هویت محیط انسان‌ساخت»، باغ نظر، (۱)۱، ۷۱-۵۹. داوری اردکانی، رضا. (۱۳۷۵). ملاحظات در باب مدینه اسلامی، آبادی، ۶ (۲۲)، ۴-۵.

راپاپورت، آموس. (۱۳۸۸). انسان‌شناسی مسکن، ترجمه: خسرو افضلیان. تهران: حرفه هنرمند.

رئوفی، محمود. (۱۳۸۹). «مؤلفه‌های هویت دینی»، دین و ارتباطات، ۱۷ (۱-۲)، ۳۷-۳۸، ۹۱-۱۱۲.

زمانزاده دربان، زمزم. (۱۳۹۶). «سنخیت‌شناسی عوامل تأثیرگذار بر «هویت و حس مکان» در سیر تحول «نظریه محله» با رویکرد فراتحلیل»، مدیریت شهری، (۴۸)، ۶۵-۶۸.

رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۷۷). آناتومی جامعه (مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی)، چاپ اول. تهران: انتشار.

شاطریان، محسن، و همکاران. (۱۳۹۴). طبیعت و شهر در تعلیم و فرهنگ اسلامی، چاپ سوم. کاشان: مرسل (دانشگاه کاشان).

شیروانی، علی. (۱۳۹۰). ترجمه و شرح نه‌ایه‌الحکمه علامه سید محمدحسین طباطبایی، ویرایش دوم. چاپ ششم. قم: دارالفکر.

صادقی، علیرضا؛ احمدی، فریال. (۱۳۹۳). خوانش مؤلفه‌های مکان در طراحی محیط شهری، علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، (۵)۱۹، ۵۵۹-۵۷۰.

طباطبایی، علامه محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیرالمیزان، چاپ پنجم. ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.

عباسی ولدی، محسن. (۱۳۹۶). تا ساحل آرامش، بایدهای زندگی مشترک، قم: آیین فطرت.

علی‌الحسابی، مهران؛ چربگو، نصیبه. (۱۳۹۴). «بازخوانی و تبیین ارتباط معنی و هویت مکان»، نشریه علمی-پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، (۹)، ۱۰۳-۱۱۴.

علی‌الحسابی، مهران و همکاران. (۱۳۹۶). «ارائه مدل مفهومی معنای مکان و شاخص‌های تداوم آن (تحلیل پدیدارشناسانه تفسیری تجربیات زیسته افراد)»، باغ نظر، ۱۴(۵۲)، ۱۷-۲۶.

علی‌الحسابی، مهران و همکاران. (۱۳۹۵). «به‌کارگیری روش تحقیق روایتی در ارزیابی هویت مکان، بررسی موردی: شهر جدید فولادشهر»، نامه معماری و شهرسازی، (۱۶)، ۵۱-۶۸.

عمید، حسن. (۱۳۸۹). فرهنگ عمید، تدوین توسط عزیزالله علیزاده. تهران: راه رشد.

فیالکوف، یانکل. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی شهر، چاپ چهارم. با ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: آگه.

قاسمی اصفهانی، مروارید. (۱۳۹۰). اهل کجا هستیم؟ (هویت‌بخشی به بافت‌های مسکونی)، چاپ دوم. تهران: روزنه.

کلینی، محمدبن‌یعقوب. (۱۳۶۹). اصول کافی، با ترجمه هاشم رسولی و جواد مصطفوی. تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامی.

کوئن، بروس. (۱۳۸۷). مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه: غلام عباس توسلی و رضا فاضل، چاپ نوزدهم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).

گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۵). تجدد و تشخیص (جامعه و هویت شخصی در عصر جدید)، چاپ چهارم. ترجمه: ناصر موفقیان. تهران: نشر نی.

لطف‌آبادی، محسن. (۱۳۹۲). «بازخوانی نظری مفهوم «هویت»»، خردنامه، (۱۰)، ۵۳-۶۵.

نرج‌آبادی فام، مژگان و همکاران. (۱۴۰۰). «تحلیل معناشناختی سیمای شهر از منظر هویت اسلامی با تأکید بر برخی مجموعه‌های تجاری شهر تبریز»، فصلنامه مطالعات ملی، ۲۲(۳)، ۱۰۹-۱۳۰.

متفکر، حسین. (۱۳۸۷). مرکب سیر و سلوک انسان در عرفان اسلامی، چاپ اول. بی‌جا: مدحت.

محمودیان، محمدرفعی. (۱۳۸۰). اخلاق و عدالت، چاپ اول. تهران: طرح نو.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). جهان‌بینی توحیدی (جلد دوم از دوره کتاب‌های مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی)، چاپ هشتم. قم: انتشارات صدرا.

معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ معین، تدوین: توسط عزیزالله عزیززاده، چاپ چهارم. تهران: ادنا کتاب راه نو.

نسفی، عزیزالدین. (۱۳۷۲). انسان کامل، تدوین توسط ماریژان موله و پیشگفتار توسط هانری کرین، با ترجمه ضیاءالدین دهشیری، چاپ سوم. تهران: طهوری.

نصر، طاهره (سها). (۱۳۹۵). هویت کالبدی شهر؛ مفاهیم و نظریات (مورد کاوی شهرهای شیراز، اصفهان، یزد و بوشهر)، چاپ اول. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

نصیرپور، محمدعلی. (۱۳۸۴). نقش دولت‌مردان در تغییر فرهنگ سیاسی جامعه، چاپ اول. قم: دار النشر اسلام.

نصیرپور، مرضیه الزهرا. (۱۴۰۱). تبیین مبانی و صفات محله ایرانی-اسلامی (رساله دکتری رشته شهرسازی)، به راهنمایی محمد نقی‌زاده و مشاوره زهراسادات سعیده زرآبادی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۶). شهر اسلامی از اندیشه تا ظهور، چاپ اول. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۲). «تأملاتی در مبادی شهر اسلامی (در متون و تاریخ)»، مجله کتاب ماه هنر، ۱۷۸، ۴-۱۵.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۱). شهر بیداری. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۵). نظریه فضای حیات طیب: شهر آرمانی اسلام. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۳). هویت شهر، مبانی، مؤلفه‌ها، جلوه‌ها، چاپ اول. تهران: جهاد دانشگاهی.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۶). شهر اسلامی از اندیشه تا ظهور، چاپ اول. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.

نیک‌گهر، عبدالحسین. (۱۳۹۲). مبانی جامعه‌شناسی، چاپ سوم. تهران: توتیا.

واخ، یواخیم (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی دین، با ترجمه جمشید آزادگان، چاپ اول. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

هیلن برند، روبرت. (۱۳۸۹). معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی، ترجمه: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، چاپ پنجم. تهران: روزنه.

<https://fa.wikishia.net>

<https://hadith.inoor.ir>

<https://wiki.ahlolbait.com>